

A MÍTOSZTEREMTŐ

(Kísérlet)

Kosztolányi Dezső művészetének értelmezése a XX. századi magyar irodalomtörténetírás sürgető feladatai közé tartozik, s nem is egy szempontból. Századunk magyar irodalmának »modern« vonulatában a helyét ugyan sejtjük már, bár a közkeletű »nyugatos« minősítés még mindig akadály a művészetének megközelítésének. Ellentmondásossága is adott, még ha ismertebbek a negatív jellegű minősítések én-kultuszával, l'art pour l'art magatartásával, »az erkölcsi normákon« magát túltevő világnézetével, az Ady-revizíó szükségességének a meghirdetésével vagy a Pardon-rovatával kapcsolatban, mint az a sajátos és bölcséleti eredetű vonzalom, amelyet egy József Attila tanúsított Kosztolányi művészetéhez, akiben a polgári létezés lelki drámájának az ábrázolóját, sőt filozófusát tisztelte, és fontos helyét tudta a modern magyar irodalmi jellegű életről való gondolkodásban. S ismerjük, mert általánosan elterjedt hiedelemtől van szó, Kosztolányi sajátos »világfiasságát« is, mintha művészetének annyira egyetemleges lenne, hogy fel sem merülhet gyökereinek és alapjainak a kérdése, különösképpen, hogy ezek az »alapok« és »gyökerek« mindenekelőtt Szabadkát, szélesebb értelemben pedig Bácskát helyezik a figyelem előterébe. Mintha az olyan jellegű esztétizmus, amelyet Kosztolányival kapcsolatban emlegetni szoktak, tagadása lenne a »világnak«, e fogalomkörben pedig különösképpen annak a »regionalizmusnak«, ahonnan legfontosabb nedveit szívta, s ahonnan életlétetésének alapjait hozta. Kosztolányi Dezső nemzedékének nem kivételes jelensége — szögezzük le azonban a közhiedelem ellenében, hiszen sajátos paradoxona éppen ennek a nemzedéknek, hogy míg a Nyugattal meglobogtatta a magyar provincializmus minden megjelenési formája ellen indított harc zászlaját, és Budapesten gyülekezett, mintha a szellemi életben a magyar kapitalizmus központosító politikájának a szellemi életbeli viszonyait lenne feladata megteremteni, egyúttal a regionalizmusra is felelködött. Úgy éltek Budapest kávéházaiban, utcáin és szerkesztőségeiben, mintha a maguk szűkebb szülőföldjének a küldöttei lennének egy virtuális szellemi parlament soha meg nem szakadó ülésén. És Ady Endre itt is a példamutató és a vezér volt. A »hepehupas vén Szilágyság«, tágabb értelemben a Partium (amelyről Bölöni György rajzolt érzékletes képet Ady-könyvében) lényegében ennek a nem is regionalizmusnak nevezhető regionalizmusnak volt a jelképe. Mert nagy és lázas önmagukat adásuk is erre ösztönözte őket, minthogy létezésük lényegének »formáit« otthonról vitték magukkal a nagyváros-Budapestre, mely abban az időben kezdte nagy öntőformájában alakítani a »bús pesti népet«. Ebből a szempontból még Budapest is csak az egyik régió volt még akkoriban, mint a Szilágyság, Szatmár, a Nyírség, a Palócföld, Szeged vagy Pécs, Szekszárd vagy a Székelyföld. A »vidék« pesti jelenlétének a kivételes pillanata volt ez: egyedi és egyéni szép harmóniában azonosult az egyetemessel és az általánossal — még nem kuriózumként és nem tüntető jégként, s legkevésbé regionalista programként,

de mégis olyan feltűnő és beszédes tudatossággal, amely mindenekelőtt az emberi létezés értelmezésében csapódott le az elkerülhetetlen »helyi színek« valószínűsítő szerepűségével egyetemben.

A kor irányzatossága is a kezükre játszott éppen ezen a téren: a férfikoruk ugyan már Budapesté volt, a gyermekkor azonban még a vidéki étellel volt összeforva, s a művész éppen erre a gyermekora esküdött, sokkal hangosabban és céltudatosabban, mint más korszakokban, mintha valamennyien az »emlék« csillagképe alatt tudtak volna csak alkotni. Tudjuk, Fülep Lajos filozófát is csinált ebből a felismerésből, mondván, hogy a művész, alkotás közben, tulajdonképpen emlékképei között válogat. S minthogy valamennyien fiatalok voltak még a Kosztolányi nemzedékéből, nyilvánvalóan a freudizmus nélkül (de annak a biztatására is) eltalálhattak, mintegy ösztöneikre hallgatva, gyermekkoruk világába. Kosztolányi Dezső is így érkezett vissza Szabadkára, amikor éppen hogy elbúcsúzott tőle, és belevetette magát a pesti életbe — újságcikkeivel és költészetével, 1920 után pedig regényirodalmával.

A *szegény kisgyermek panasza*i az első nagy erejű, magas szintű esztétikai megvalósulása ennek a »szülőföld-felfedezésnek«, mely az emlékkutatás és emlékezés alakjában játszódott le, a hozzávezető utakat azonban a kilencszázas években írott újságcikkeiben jelölte ki, mintegy elméleti szempontból is megalapozva a majdan megírandó nagy műveket: *verciklusát*, a *Pacsirtát* és *Arany-sárkányt*, valamint az *Esti Kornél* prózakompozícióját, de még a »pesti« *Édes Anna* című regényét is. Ne firtassuk most sem »filozófiájának« eredetét, sem eredetiségét. Kosztolányi magáénak vallotta nemcsak az újságírói munka hétköznapijaiban, amikor könnyűszerrel lehet elméletet kanyarítani egy-egy eset, tény köré, hanem az alkotás elmélyült perceiben is, és építette nagy műveinek az alapjaiba. Egész életműve hitelesíti tehát, mit gyermekkorának művészete szempontjából sorsdöntő jellegéről írt, bár a vallomástevés adott pillanataiban nyilván pózolt, hatásvadászó gesztusokat mutatott, »művészlelkét« is a kordivatnak engedelmeskedve mutogatta. A lezárt életmű azonban jelzi: a pózoknak volt aranyfedezetük amikor Kosztolányit mintegy szaván fogták divatos megnyilatkozásai. Nemcsak rabja lett gyermekora emlékvilágának, hanem művésze, nagy erejű kifejezője is — Csáth Gézával, unokatestvérével egyetemben. Mert nem pusztán a gyermekkori emlékekről volt szó: konkrétumai szüntelenül kísértének, az élmények azonban tovább élnek, alakulnak, »fejlődnek«, és már nemcsak a gyermekkor mitológiájáról, hanem a világról is szó van: a »lírát« és az emlékezést az epikum és az éles világlátás váltja fel, az én-élmény világlélmény ellenpontozza.

»Nekem azonban gyakran vissza kell jönnöm ide, ahonnan elszármaztam, és keresni valamit, nehezen, az álmok lebegésével, ami eltűnt — írja —, viszont kell látnom a kísérteteket, a manókat, a boszorkákat, amiktől gyermekkoromban annyit rémüldöztem. Vajon itt vannak-e még? Megtalálom-e a padlás ablakaiban a rossz tekintetű boszorkányokat? A sötét pincenyílásban élem jön-e a fekete kabátos manó? ...«

Konnyú lenne talán bizonyítani, hogy *A szegény kisgyermek panasza*i légkörében élő ifjú költő vallomásai ezek, a művészi önáltatás kifejezéseivel van csupán dolgunk, az a költő beszél, aki ihlete éhes torkának keres szülőföldjén táplálékot, kutat mozzanatok után, amelyek köré emlékképeinek asszociációit ültetheti, hiszen minden ilyen emlék, tárgyi adalék verses hangulattá, költői megidézéssé válhat, része lehet »panaszainak«. Kibányászhatunk egészen személyhez kötött impressziókat is ezekből az újságcikkekből, melyeket a »termékeny

gyermekkor égette belé» el nem feledhetővé téve apró részleteket sem. A téről például, amelyet a »misztériumok misztériumának« tart; a gyermekkori mitológia »csodapiktóráról«, »szín-emberéről«, aki a természet; a »betegesen« szerepelt mesékről, térképekről, messzi országokból érkezett bélyegekről, amelyek az »utazás« mítoszaival mérgezték; a parasztpesztonkáról, akitől »a magyar nyelv alapelemeit megtanulta«, a csingilingi nevű gyermekkori játékról. Hivatkozhatunk a »tavaszi gyászsal«, a húsvéttal kapcsolatos nyilatkozatára, amely szerint »ezek az impressziók ma is úgy élnek benne, mint a legelső impressziók, amelyeket a világtól kapott, és elveszhet mindene, de ez a kép és ez a szomorúság örökké az övé marad«. S idézhetjük ezekkel kapcsolatos tételét is, mely lélektani-művészeti távlatot adhat szemlélődésének:

»Minden értékes emlékünkhöz a gyermekkorban van eltemetve. Akkor látom ezt igazán, mikor néha magamba mélyedek, és árok, árok az évek rétegein, s minél mélyebbre hatolok, annál több aranyat lelek... Végre megtudom az aranyelet eredetét, érzem hozzám tartozóságát, hogy ez egykor az enyém volt, egy volt velem, s hogy minden finomság, szavakkal és írással ki nem fejezhető szubtilitás a földben pihen, mélyen az évek rétegei alatt, s annyira eltűnt, mint a gyermekkorunk kacaja és könnyű melankóliája...«

Sőt, tovább fűzve fentebbi idézetünket, kiragadhatjuk az elevenen élő múlttal kapcsolatos vallomását, miszerint gyermekora éveit könnyűszerrel megtudja különböztetni egymástól, hiszen »mindegyik tavasznak volt valami különös parfümje és zenéje.«

Ha itt megállnánk, s ha Kosztolányi nem adna alkalmat a további vizsgálódáshoz, nyilvánvalóan csak *A szegény kisgyermek panaszainak* forrásvidékét cserkészhethetnénk be, s nem jelölhetnénk Kosztolányi kor- és nemzedék-társaival szemben észlelhető sajátos többletét. Kosztolányi azonban a lírai impresszióknál nem állt meg, hanem a nagyobb és »filozofikusabb« világlátás »értelme« felé indult el, és a létezés látványának felismeréséhez érkezett. Ennek egyes állomásait jól tükrözi az 1910-es *Vidék* című írása. Ebből már idéztük a visszatérés kényszeréről szóló sorokat, melyek még a gyermekori emlékek földjéről beszélnek. A további lépő író ellenben a következő sorokban véljük felfedezni: »A halvány kis utcákon sétáltam. Néztem az utca porát, amelyen a délután melegen pezsgő aranybora szürkfehér holdfényre változott. A borból ecet lett. A kedélyes bácsik és nénik pedig csendben motoztak a bezárt ablakok mögött, félénk csigák, akik elbújtak, s vigyázva jártak, nehogy elárulják magukat. Mintha be lennének falazva...«

Majd tovább és még elvontabb síkon mutatja a felfedező úton járó, gyermekkorát kutató író. Már a »világról« és egy abban kikristályosodott emberi létezésformáról van szó. Az emlék édes »borából« a valóság látvány »ecete« lesz:

»Sűrű, testes, nehéz érzések hullámzanak a kicsiny házak között, a hallgató emberekben; a tárgyakon, amelyekbe szinte belevésődött sok öntudatlan év, sok eltűnt ember, sok semmivé vált érzés gemmája. Máshol mindez talán föloldódik. Föloldódik zajban, sírásban és kiáltásban, bosszúban és jótettben, egy világosan kimondott mondatban vagy egy költeményben. A poézis itt magukba az emberekbe és a tárgyakba szárad. Azért oly szomorúak. El nem mondott költemények emléke, hervadt fájdalom illata fáj itt és cselekedetek és gondolatok csenevésznek el, törpülnek vissza a semmibe, dalok nemulnak el, anélkül, hogy csak egyszer is fölharsannának. A tárgyak szinte kiáltani akarnak. Az emberek is mintha minden percben megszólalhatnának (...)

De a tárgyak mozdulatlanok. Az emberek pedig nem beszélnek. Semmi se fog megmutatkozni, és minden elmúlik. A vidéki koporsók rejtenek igazán föl nem bogozott mély titkokat.»

Nemcsak a »vidék« bénasága, fojtogató provincializmusa, az életvitel maradiságának képei üzennek a fenti sorokban, s még csak nem is a konzervatív vidék és a modern főváros pezsgő élete között oly szembetűnő ellentétekről van szó csupán, még csak az egyiknek vagy a másiknak »többletéről« sem, melynek mérlegelése lehetőségként felkísért Kosztolányi szövegében az összehasonlítás kiindulási pontjaként. Kosztolányi Dezső, akárcsak Krúdy Gyula, »kétlelkű« éppen a vidéki élet megítélésében, de a pesti élet formáinak a tudatában is. Fények és árnyékok vibrálásából áll össze az élménykép. Mert a vidéki élet szervességet is hangsúlyozza: egyetlen bekezdésben a szabadkai polgári otthon bensőséges képét is fényképezi. Az evés szertartás és nem pusztán táplálkozás, a tárgyaknak »lelkük« van, mert együtt éltek és értek meg gazdáikkal harmóniában, hiszen »amit a tárgyak vesztenek időben, visszanyerik jelentésben, súlyban, aromában.« Nyomatéka annál nagyobb a kisváros és vidéke életlátványrajzának. El kell tehát hinnünk a kísértetekről is, melyekről beszél, hogy vannak, s nyilván a cammogó élet ólomsúlya, amit ugyancsak latolgat, hiteles mértékét kapja az ő szövegében.

Mitológiateremtő képzelete is nyilvánvalóan a fentiekkel összefüggésben kezd igazán működni, s mi az *Alföldi por* című írása 1910 szeptemberéből, ha nem ars poeticaszerű perfelvétel a »tündérlak-képzettel«, a dús és boldog Bácska-képpel, egy negatív előjelű mítosz nevében és szellemében. Mitológiaiáról beszél, de egy reális bácskai életábrázoláson inszisztál:

»Magam is elhülök kissé, hogy ezt leírom, de ideje, hogy a maga értékére devalváljuk azt a híresztelést, amelyet sikkes novella- és tárcaírók terjesztettek el Bácskáról. Ideje, hogy megundorodjunk attól, hogy mások rózsákat szórjanak a mocsárba. Ideje, hogy lássunk. Látnunk kell ezt a kopár és mérges földet vigasztalanul, félszegen és meztelenül. Jöjjön egy író, aki nemcsak adomákat mond a bácskai kedélyről, de valamit nagyon mer és akar. Itt ezer és ezer új tárgy várakozik rá...« (A kiemelés az enyém. B. I.)

Egy nagy írói program körvonalait fogalmazza meg ebben az írásában — s nem kétséges, hogy magára gondol, amikor a bácskai élet ábrázolásához egy Csehov tehetségével bíró író hiányáról beszél: »Csehov legyen, aki a miénk, egy író, aki úgy lát, mint még senki, egy író, aki új és magyar.« Hiszen nem szépségekről kell ennek az »új« írónak beszélnie, hanem szikrázó »mérges impressziókról«:

»Nincsen itt idill. Az idill meghalt. Nincsen mezei virág, pipacs és kankalin. Mind elhervadt. De vannak emberek, problémák, délies, lusta, furcsa különcök, torz nábobok, szegénység és gazdagság egzotikus keveredésben. Most szinte átélem az új bácskai regényt. A címet már megadtam hozzá. Az alföldi por. (...) Nem értem meg, hogy az alföldi por, mely már annyi embert züllesztett le az iszákosság rothadt pocsolyájába, és még többet tesz kehelessé, rövidlátóvá és vidékiessé, miért ne faraghatna egy erős fejű és erős szívű emberből művészt, írot, igen-igen nagy regényírot?«

E művészi probléma háttérében ott az életlátvány, a »mérges impresszióknak« egy konkrét és egy egészen mitologikus szemlélete. A porról van szó elsősorban, arról a »különös elementumról«, amely nemcsak szürke, de gégeszáritó, tudóroncsoló, betegítő, áltató és semmihez sem hasonlítható. »Ennek a pornak külön konstrukciója, külön kémiája, sőt külön lélektana van.«

Külön sajátossága, mit sem Szegeden, sem Kecskeméten nem találhatni, hogy ez »élő«. »Eppen ezért nem is bízom geológusokra, kémikusokra és más egyéb tudósokra, de az írókat kérem, hogy vizsgálják meg alaposan, lelkiismeretes ihlettel, micsoda szörnyek alszanak ebben a nagyon is specifikus alföldi kevérekben?»

A »látás« e rendszerében Szabadka halott város — »egy ájuló múlt, emlékek és jövőre edző tervek nélkül«, Palics »fáradt, szegényes és energiátlan«, miközben »az éjszakában piroslanak a korcsmaablakok, rőfögnek a malacbandák, és részegég gárgyult trombiták horkolnak«. Ne feledjük, egészen Szenteleky Kornél programlátomásáig ez a Kosztolányi megnyilatkozás az egyetlen, amely a társadalmi és esztétikai élményt ilyen magas szinten tudta együtt láttatni, alkotói elvvé változtatni, s egy Balázs Bélának sikerült *Lehetetlen emberek* című regényében e szemlélettel rokon törekvésekből epikus világot teremtenie, még a tízes években — ugyancsak konkrét élményei szintetizálásával. Nem járunk azonban messze az igazságtól, ha Kosztolányi nagyobb prózaírói vállalkozásai közül a *Pacsirtát*, az *Aranysárkányt* és az *Esti Kornélt* egy átfogóbb, a fentebb jelzett Kosztolányi-vízió részeként értelmezzük, s egy nagyobb sugarú körben a fővárosélmény művészi megfogalmazásait is ennek vonzásában szemléljük, hiszen Kosztolányi a modern polgári életmegnyilvánulásokat a maga szülőföldi mitológiája tükrében látta, s azért tudott annyira lelkesedni Pest »öntudatos életéért«, nagyurat és csirkefogót látni benne, fiatalnak, szépnek, léhának hinni, mert látta a szabadkai városháza tornyát »részegen ferdülni az égbe«, és hallotta, »ajjveszékélő lamentációk zokognak végig az elpihent házakon.«

Mértékét is megadta tehát mind oly sajátos »regionalizmusának«, mely a gyermekkori élmények emlékképeinek és az érett író vizsgálódó figyelmének a pólusai között terül el, mind pedig művészi megvalósulásainak is, a *Szegény kisgyermek panaszeitől* az *Esti Kornél* prózaciklusáig. Nyilvánvolóan életművét át- meg átjáró élményről van szó, mely pályája egyes szakaszaiban mint bűvópatak csörgedezett, más időszakokban pedig nagy sodrással mutatta magát. 1910-ben megfogalmazott nézeteihez és életlátomásához viszont hű maradt. Véletlen-e vajon, hogy a *Pacsirta* Miklósa 1924-ben lényegében tizenégy év előtti eszméket fogalmaz újra — tragikus akcentussal toldva meg, mit 1910-ben még nem rejtegetett író és szülőföldje viszonylataiban:

»Eddig azt hitte, hogy semmi köze sincs azokhoz, kik körülötte élnek. Igaz, első látásra érdektelenek mind, torzak és görbék, lelkük befelé kunkorodik. Nincs tragédiájuk, mert itt el sem kezdődhetnek a tragédiák. De milyen mélyek, mennyire atyafiai mind. Mennyire hasonlatosak hozzá...«

Pillantsunk *A szegény kisgyermek panaszaira*, melyben a »beteg, boros, bús, lomha Bácskát« emlegeti (»Itt félve jár az úri kisgyerek. Mérges virágok, nyiszlett emberek. Egy távol torony ferde lángolásba. Méreggel mart, fehér, virágos orcák...«), s mely verses foglalata idézett cikke passzusainak, és olvassuk az *Esti Kornél* szövegét a »szabadkai emberről«, hogy eredendő élményeinek zárt, életművét mintegy bekerítő körét érzékeljük. Kosztolányi Dezső »sötét világát« feltételezi-e hát ez a sajátos »regionalizmus«? Azt is. Nem szabad feledni azonban, hogy *A szegény kisgyermek panaszainak* is van egy mesés és csodás motívumrendszere, ámulatkifejező jellege, és az *Esti Kornél*nak is gyönyörű ráfogása: a Gascogne.

S ismét csak fények és árnyak — a teljes élet képének igénye, ami Kosztolányi Dezső tudatában Szabadka- és Bácska-élményével forrt össze.